

Чингісхан та історія створення сучасного світу

Історичне дослідження про вплив Чингісхана та його нащадків на європейську цивілізацію

- Книга залишалася у списку бестселерів New York Times протягом двох тижнів у 2004 році
- У 2011 році це була книга тижня за версією CNN
- Книгу видано в 30-ти країнах

З кінця двадцятого століття колумбійський антрополог Джек Везерфорд вивчає і публікує матеріали з культури та історії Монголії. За це він удостоєний двох вищих національних нагород цієї країни - ордену Полярної Зірки та ордену Чингісхана. Автор - єдиний західний учений, якому монгольський уряд дозволив заглибитись у національну тему-табу і допустив до секретного місця поховання Чингісхана.

Великий хан Монгольської імперії відкриється для вас із неочікуваної сторони - не як неблаганний, кровожерливий варвар, який очолював кінні загони воїнів-кочівників під час загарбницьких набігів, а як інноваційний лідер та далекоглядний правитель.

Адже Чингісхан зокрема:

- ставив силу закону вище від власної влади;
- скасував тортури;
- заохочував релігійну свободу;
- спровокував безпрецедентний вибух у розвитку технологій та торгівлі.

Приголомшлива праця Джека Везерфорда спонукає читачів переглянути дотеперішні уявлення про монгольського імператора і його роль у процесі створення сучасного світу.

Джек Везерфорд

Чингіс Хан

та історія створення
сучасного світу

КСД

Jack Weatherford

Cenghis Khan

and the Making
of the Modern World

Джек Везерфорд

ЧИНГІС ХАН

та історія створення
сучасного світу

ХАРКІВ
2024 КСД

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
2024

ISBN 978-617-15-0761-6 (epub)

Жодну з частин цього видання не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі без письмового дозволу видавництва

Електронна версія зроблена за виданням:

This edition published by arrangement with Crown, an imprint of the Crown Publishing Group, a division of Penguin Random House LLC

Перекладено за виданням: Weatherford J. Genghis Khan and the Making of the Modern World / Jack Weatherford. — New York : Broadway Books, 2004. — 352 p.

Переклад з англійської *Ігоря Возняка*

Дизайнер обкладинки *Дар'я Ніка*

Везерфорд Д.

В26 Чингісхан та історія створення сучасного світу / Джек Везерфорд ; переклад з англ.

І. Возняка. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2024. — 320 с.

ISBN 978-617-15-0630-5
ISBN 978-0-307-23781-1 (англ.)

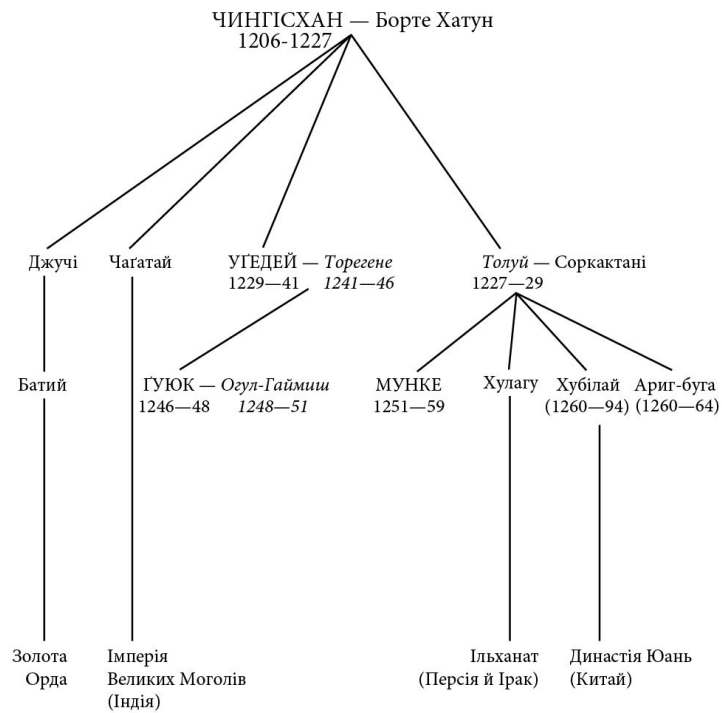
УДК 94(517)

© Jack Weatherford, 2004
© Depositphotos.com / lovleah, evyamcs, обкладинка, 2024
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2024
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», переклад і художнє оформлення, 2024

*До молодих монголів:
ніколи не забувайте монгольських дослідників,
які були готові пожертвувати життям,
щоб зберегти вашу історію.*

Монарша родина Великої монгольської імперії — Yeke Mongyol Ulus

ВЕЛИКИЙ ХАН

Регент

Зазначено роки правління

(У дужках зазначено роки можливого правління)

То був король на ймення Камбісхан.
Далеко розляглась його держава,
Та далі ще його лунала слава;
Він був у всьому лицар без доган,
Всі риси мав, що мусить мати пан.
Тож віри тій, у котрій він родився,
Він відданий до скону залишився;
Був славен мудрістю й багатством він,
Його був справедливий кожний чин

Джеффри Чосер, «Оповідь Сквайра», Кентерберійські оповіді (приблизно 1395 рік)¹

¹ Переклад Максима Стріхи.

Вступ. Загублений завойовник

Washington Post, 1989 рік

У 1937 році душа Чингісхана зникла з буддистського монастиря в Центральній Монголії, який лежить біля Ріки Місяця під чорними Шанхськими горами і в якому вірні лами захищали цю душу та століттями поклонялися її володареві. У 1930-х роках сталінські прихвосні стратили приблизно тридцять тисяч монголів у численних кампаніях проти їхньої культури та релігії. Війська плюндрували монастир за монастирем, розстрілювали монахів, гвалтували монашок, нищили церковне начиння, грабували бібліотеки, спалювали рукописи та зносили храми. Стверджують, що хтось потай урятував утілення душі Чингісхана із Шанхського монастиря й прихопив на зберігання у столицю Улан-Батор, де воно потім і зникло.

Упродовж століть воїн-кочівник возив по горбистих трав'яних степах Внутрішньої Азії Бойове Знамено, яке називали *сулдом*: його робили з пасем шерсті найкращих жеребців, прив'язуючи такі пасма до держака під лезом списа. Стаючи табором, воїн всаджував Бойове Знамено в землю перед входом, щоб показати, хто він, і щоб воно було вічним захисником. Бойове Знамено завжди лишалося під Вічним Синім Небом, якому поклонялися монголи. Поки пасма шерсті розвіював і розгойдував майже постійний степовий бриз, вони наповнювалися силою вітру, неба та сонця, а знамено ставало провідником для цієї сили, передаючи її від природи до воїна. Вітер поміж кінського волосся був джерелом мрій воїна й надихав його йти за своєю долею. Порухи та звивання цього волосся на вітрі змушували кочівника постійно рухатися вперед, спокушали його покинути своє місце й шукати інше, щоб знайти краще пасовище, відкрити нові можливості та пригоди, стати творцем власної долі. Союз між чоловіком і Бойовим Знаменом став таким переплетеним, що казали, ніби після смерті чоловіка дух воїна вічно живе у цих жмутках кінського волосся. Поки воїн був живий, знамено з кінським волосом володіло його долею, а коли помирав, воно ставало його душею.

Фізичне тіло швидко забирила природа, але душа й далі вічно жила в тих жмутах кінського волосся, щоб надихати майбутні покоління.

Чингісхан мав одне знамено з білих коней для мирного часу і ще одне, з чорних коней, — для проводу у війні. Біле знамено зникло дуже давно, але чорне збереглося як умістище душі великого воїна. Протягом століть після смерті володаря монголи вшановували знамено, у якому перебувала його душа. У XVI столітті один із нащадків хана, лама Дзанабадзар, збудував монастир, щоб виставляти та зберігати знамено Чингісхана. У часи штормів і завірюх, вторгнень і громадянських війн понад тисячу монахів-жовтошапочників охороняли це велике знамено, але не змогли протистояти тоталітарній політиці XX століття. Монахів убили, а Бойове Знамено зникло.

Долю Чингісхана визначив не фатум, а він сам. Здавалося надзвичайно мало ймовірним, що в нього колись буде достатньо коней, щоб створити Бойове Знамено, не кажучи вже про те, що хан зможе слідувати за ним повсюди. Хлопець, який став Чингісханом, виріс у світі надмірної племінної жорстокості, яка передбачала вбивства, викрадення й покріпачення. Упродовж дитинства він, син вигнанців, бачив, мабуть, заледве кілька сотень людей і не мав навіть формальної освіти. Перебуваючи в таких суворих умовах, Чингісхан вивчив у жахливих подробицях увесь спектр людських емоцій: жадобу, честолюбство та жорстокість. Ще в дитинстві він убив старшого напівбрата, потрапив у полон і рабство до ворожого клану, а потім зміг утекти від поневолювачів.

У таких жахливих умовах хлопець демонстрував інстинкт до виживання та самозбереження, але не подавав надій на ті досягнення, яких одного дня здобув. Змалку він боявся собак і міг легко розплакатися. Молодший брат, сильніший за Чингісхана, був вправніший лучник і борець, а напівбрат командував майбутнім Великим Ханом і дражнив його. Однак саме із цих тяжких умов голоду, приниження, поневолення та рабства Чингісхан почав тривалий шлях нагору до влади. До того як досяг пубертату, Чингісхан уже поклав початок двом найважливішим стосункам у своєму житті. Він заприсягнув на вічну дружбу й вірність одному трохи старшому хлопцеві, який став його найближчим другом замолоду, але перетворився на найзатятішого ворога в дорослому житті, і знайшов

дівчину, яку кохатиме довіку і яку зробить матір'ю імператорів. Здатність водночас дружити та ворогувати, якої Чингісхан набув у юні літа, пройшла через усе його життя й стала визначальною рисою характеру Великого Хана. Складні проблеми кохання та батьківства, зароджені під спільним покривалом чи в мерехтливому багатті родинного вогнища, потім вплинули на історію всього світу. Світ поглинули його особисті прагнення, бажання та страхи.

Рік за роком Чингісхан поступово перемагав усіх, хто був сильніший, поки не підкорив кожне плем'я на монгольських степах. У п'ятдесят років, коли більшість великих завойовників уже залишають дні своїх битв за спиною, Бойове Знамено Чингісхана виманювало його з віддаленої батьківщини, щоб протистояти арміям цивілізованих народів, які протягом століть пригноблювали й підкорювали кочові племена. Протягом решти років хан ішов за тим Бойовим Знаменом й одна за одною здобував перемоги в пустелі Гобі та на берегах Хуанхе в китайських царствах, у центральноазійських землях тюрків і персів, у горах Афганістану й на берегах Інду.

Унаслідок численних завоювань монгольська армія перетворювала війну в міжконтинентальний бій на багатьох фронтах, які простягалися на тисячі кілометрів. Чингісханові інноваційні техніки ведення бою зробили з важко озброєних лицарів середньовічної Європи вчорашній день: замість них з'явилася дисциплінована кіннота, що пересувалася злагодженими загонами. Хан не покладався на оборонні фортифікації, а натомість геніально використовував на полі бою швидкість та ефект несподіванки й так удосконалив техніку тримання облоги, що поклав край епосі обнесених мурами міст. Чингісхан навчив своїх людей не лише битися на неймовірних відстанях, але й вести кампанії протягом років, десятиліть і, як потім виявилось, понад трьох поколінь постійної боротьби.

За двадцять п'ять років монгольська армія підкорила більше земель і народів, ніж римляни за чотири сотні років. Чингісхан разом із синами та онуками завоював найбільш густонаселені цивілізації XIII століття. Він завоював удвічі більше, ніж будь-яка інша історична постать — вимірюємо ми це загальною кількістю людей, які зазнали поразки, кількістю захоплених країн чи загальною площею загарбаних територій. Коні монгольських воїнів мочили копита у водах кожної ріки й озера від Тихого океану до Середземного моря. У час апогею

монгольська імперія займала 11—12 млн км², що приблизно дорівнює площі Африканського континенту й значно перевищує площу Північної Америки, яка охоплює Сполучені Штати, Канаду, Мексику, Центральну Америку й острови Карибського моря. Ця імперія простягалася від сніжної тундри Сибіру до спекотних рівнин Індії, від рисових плантацій В'єтнаму до пшеничних полів Угорщини, від Кореї до Балкан. Більшість людства зараз живе у країнах, які монголи підкорили; завоювання Чингісхана на сучасній карті охоплюють тридцять країн, населення яких становить понад 3 мільярди людей. Найдивовижніший факт його досягнення полягає в тому, що все монгольське плем'я, яке було під його правлінням, налічувало приблизно мільйон осіб, що менше, ніж працівників у деяких сучасних корпораціях. Із цього мільйона він збирав армію, до якої належало не більш ніж сотня тисяч воїнів — така група могла комфортно розміститися на великому сучасному стадіоні.

Якщо говорити мовою американців, то досягнення Чингісхана можна уявити так, ніби Сполучені Штати не заснувала група освічених торговців чи багатих плантаторів, а один із неписьменних рабів, який суто завдяки силі особистості, харизмі та цілеспрямованості звільнив Америку від іноземного панування, об'єднав народ, створив алфавіт, написав конституцію, встановив загальну свободу віросповідання, винайшов нову систему ведення війни, пройшовся з армією від Канади до Бразилії та відкрив торговельні шляхи, створивши зону вільної торгівлі, яка простягалася цілими континентами. Масштаб досягнень Чингісхана на кожному рівні й із будь-якого погляду складно осягнути в уяві, тож вони потребують чималих ресурсів для наукового пояснення.

Поки кіннота Чингісхана протягом XIII століття здійснювала свої напади, він перекреслював межі світу. Це був архітектор, який працював не з камінням, а з державами. Чингісхан був незадоволений великою кількістю дрібних царств, тож об'єднував менші країни в більші. У Східній Європі монголи об'єднали десяток слов'янських князівств і міст в одну велику Руську державу. У Східній Азії протягом трьох поколінь вони створювали китайську державу, збираючи до купи залишки держави династії Сун на півдні із землями чжурчжені в Маньчжурії, з Тибетом на заході, з Тангутським царством, що прилягало до пустелі Гобі, та з уйгурськими землями Східного

Туркестану. Розширюючи володіння, монголи створили такі країни, як Корея та Індія, що збереглися до нашого часу в приблизно тих самих кордонах, які встановили монгольські завойовники.

Імперія Чингісхана об'єднала багато цивілізацій довкола нього, і це заклало початок для нового світового порядку. У 1162 році, коли Чингісхан народився, Старий Світ утворювали багато регіональних цивілізацій, кожна з яких майже не знала нічого про будь-яку іншу цивілізацію, крім найближчих сусідів. Ніхто в Китаї не чув про Європу, і ніхто в Європі не чув про Китай; як відомо, ніхто до того не подорожував між ними. У 1227 році, коли Чингісхан помер, вони були об'єднані дипломатичними та комерційними контактами, які досі лишаються нерозривними.

Зламавши феодальну систему аристократичних привілеїв і походження, Чингісхан створив нову й унікальну систему, яка ґрунтувалася на особистих заслугах, відданості та досягненнях. З роз'єднаних і млявих торгових міст уздовж Великого шовкового шляху він зробив найбільшу в історію зону вільної торгівлі. Великий Хан знизив для всіх податки, скасувавши їх для лікарів, учителів, священнослужителів та шкіл. Він започаткував регулярний перепис і створив першу міжнародну поштову систему. Його імперія не нагромаджувала багатства та скарби, а натомість він розподіляв між багатьма людьми здобуте в боях майно, щоб воно могло знову потрапити в комерційний обіг. Чингісхан створив міжнародне право й визнавав абсолютне верховенство закону Вічного Синього Неба над усіма людьми. Тоді коли більшість правителів вважали, що вони вище від закону, Чингісхан сповідував ідею, що правителі повинні дотримуватися законів так само, як і найнижчі пастухи. У межах власної імперії він гарантував свободу віросповідання, однак вимагав абсолютної покори від усіх завойованих підданих незалежно від релігії. Він просував ідею верховенства права й заборонив тортури, але проводив великі кампанії з пошуку та страти злодіїв, які здійснювали набіги, і розбійників, які вбивали людей. Чингісхан не брав у полон, а натомість заснував новий натоді інститут дипломатичного імунітету для всіх послів і посланників, включно з представниками ворожих держав, з якими воював.

Чингісхан залишив своїй імперії таке міцне підґрунтя, що її підйом тривав ще 150 років. А тоді протягом століть після розпаду імперії

його нащадки правили багатьма меншими імперіями й великими країнами: від Русі, Туреччини та Індії до Китаю та Персії. Вони мали багато різних титулів, зокрема хан, імператор, султан, король, шах, емір і далай-лама. Залишки його імперії залишалися під правлінням його нащадків протягом семи століть. Деякі з них, яких називали моголами, правили в Індії до 1857 року, поки британці не прогнали імператора Багадур Шаха II й не відтяли голови двом його синам та онукові. Останній нащадок Чингісхана, який мав владу, емір Бухари Алім Хан, правив в Узбекистані до 1920 року, поки його не скинула хвиля радянської революції, яка тоді щораз сильніше тиснула на країну.

Історія прирікала більшість завойовників на жалюгідну й передчасну смерть. Александр Македонський помер у тридцять три роки за загадкових обставин у Вавилоні, тоді як послідовники вирізали його родину й розділили його землі. Друзі-патриції та колишні союзники Юлія Цезаря закололи його в залі Римського Сенату. Наполеон, самотній та озлоблений після того, як втратив усі завоювання, зустрів смерть як в'язень на одному з найвіддаленіших і найменш досяжних островів планети. Однак Чингісхан відійшов у той світ приблизно в сімдесят років на ліжку у своєму таборі серед люблячої родини, вірних друзів і відданих солдатів, які за його командою були готові ризикувати власним життям. Чингісхан помер — або, як кажуть монголи, які гідують згадувати смерть чи хворобу, «зійшов на небеса» — улітку 1227 року під час походу проти тангутів уздовж верхньої течії Хуанхе. Протягом років після його смерті таємничість щодо її причини породжувала спекуляції, а пізніше легенди, які під покровом часу часто здавалися історичними фактами. Плано Карпіні, перший європейський посланник до монголів, писав, що Чингісхан помер після удару блискавки. Марко Поло, який багато подорожував Монгольською імперією під час правління онука Чингісхана Хубілая, писав, що Чингісхана згубила рана від стріли, що вцілила йому в коліно. Дехто стверджував, що хана отруїли невідомі вороги. Ще одне джерело припускало, що його вбило магічне закликання тангутського короля, з яким Чингісхан воював. Одна з історій, яку поширювали його наклепники, запевняла, що полонена тангутська королева вставила хитромудрий пристрій у вагіну, тож,

коли Чингісхан кохався з нею, цей пристрій відірвав його статеві органи й хан помер у страшенних муках.

На відміну від багатьох історій про його кончину, смерть хана в кочівницькому *geri*, як монголи називають юрту, фактично подібна до історії про його народження, і це засвідчує, як успішно Чингісхан зміг зберегти традиційний спосіб життя свого народу; однак іронія полягає в тому, що, зберігаючи традиційний спосіб життя, він змінив людське суспільство. Солдати Чингісхана відвезли тіло полеглого хана на батьківщину, у Монголію, де його таємно поховали. Послідовники поховали його анонімно на рідній землі без жодного мавзолею, храму, піраміди чи бодай невеликого надгробного каменя, щоб знати, де спочиває хан. За монгольськими віруваннями, тіло мерця має перебувати у спокої і йому не потрібен монумент, адже в померлому вже немає душі — вона й далі жила в Бойовому Знамені. Під час поховання Чингісхан тихо зник у безмежному ландшафті Монголії, звідки й з'явився. Місце останнього спочинку залишилося невідомим, але, не маючи перевіреної інформації, люди вільно вигадували історії з багатьма драматичними поворотами. Часто можна почути історію про те, що солдати його похоронної процесії вбивали кожен людину чи тварину, яку зустрічали на шляху під час сорокаденної подорожі; подекуть, що після таємного поховання вісім сотень вершників багато разів проїхалися по тій місцевості, щоб не було видно місця, де розташована могила. А тоді, як ідеться в таких вигаданих історіях, тих вершників теж убивали — це робив інший загін солдатів, щоб вони не могли нікому розповісти про місце поховання; а тоді й ті солдати гинули від рук ще іншого загону воїнів.

Після таємного поховання Чингісхана воїни перекрили цілу територію площею в сотні квадратних кілометрів. Ніхто не міг туди заїхати, крім родичів хана та спеціально навчених воїнів, які мали вбивати всіх, хто намагався туди потрапити. Приблизно вісімсот років ця територія, *Іх Хоріг*, тобто Велике Табу, глибоко в серці Азії лишалася закритою. Здавалося, що всі секрети імперії Чингісхана були замкнені всередині його таємничої батьківщини. Протягом тривалого часу після падіння Монгольської імперії та вторгнень у частини Монголії чужоземних загарбників монголи нікому не дозволяли заходити на сакральну землю їхнього предка. Хоч монголи потім повернулися в буддизм, його наступники не дозволяли

священнослужителям збудувати святилище, монастир чи меморіал, щоб позначити місце Чингісханового поховання.

У ХХ столітті радянська влада суворо його охороняла, щоб територія, де народився Чингісхан, не стала символічним місцем для націоналістів. Радянська влада не називала його Великим Табу й не використовувала жодної історичної назви, що могло б вказувати на зв'язок із Чингісханом, а натомість нарекла його по-бюрократичному — Надзвичайно забороненою зоною. Адміністративно вони відділили її від сусідньої провінції й підпорядкували її прямому керівництву центрального уряду, який, своєю чергою, перебував під пильним контролем Москви. Радянська влада ще більше закрила до неї доступ, оточивши мільйон гектарів Надзвичайно забороненої зони аналогічною за розміром Забороненою зоною. У комуністичний час уряд не будував ні доріг, ні мостів, щоб ніхто не міг пересуватися в цій зоні. Радянська влада утримувала між Забороненою зоною та монгольською столицею Улан-Батором потужну військово-повітряну базу з МіГами та, цілком ймовірно, сховищем ядерної зброї. В'їзд у Заборонену зону блокувала велика радянська танкова база, яку СРСР використовував для артилерійських навчань і танкових маневрів.

Монголи не зробили технологічних проривів, не заснували релігій, написали лише кілька книжок та драматичних творів і не дали світу нових сільськогосподарських культур чи методів обробітку землі. Їхні ремісники не вмiли ткати одяг, топити метал і навіть пекти хліб. Вони не виготовляли ні порцеляни, ні гончарських виробів, не малювали картин і не зводили будинків. Однак їхня армія завойовувала культуру за культурою, і монголи збирали та передавали всі ці навички від однієї цивілізації до іншої.

Єдиними постійними спорудами, які будував Чингісхан, були мости. Він гордовито відхиляв потребу у зведенні замків, фортів, міст чи стін, адже сам не стояв на місці, але, мабуть, спорудив більше мостів, ніж будь-який інший очільник держави у світі. Він з'єднав береги сотень потічків і рік, щоб його армії й товари швидше пересувалися. Монголи навмисно відкрили світові не лише нову форму торгівлі товарами, але також ідеями та знаннями. Монголи доставили німецьких шахтарів у Китай, а китайських лікарів — у Персію. Ці переміщення були різні:

від колосальних до дріб'язкових. Монголи поширювали килими всюди, куди їхали, привезли лимони та моркву з Персії в Китай, а також макарони, картярські ігри та чай із Китаю на Захід. Вони привезли коваля з Парижа, щоб він збудував фонтан у сухих степах Монголії, найняли англійського аристократа, щоб той був перекладачем у їхній армії, і перенесли практику китайської дактилоскопії в Персію. Вони фінансували будівництво християнських церков у Китаї, буддистських храмів і ступ у Персії та мусульманських коранічних шкіл на Русі. Монголи пересувалися земною кулею не лише як завойовники, але і як неперевершені носії цивілізаційної культури.

Монголи, які успадкували імперію Чингісхана, рішуче дотримувалися бажання переміщати товари й поєднувати їх так, щоб з'являлися цілковито нові продукти та нечувані винаходи. Коли їхні висококваліфіковані інженери з Китаю, Персії та Європи поєднали китайський порох із мусульманськими вогневими машинами й застосували європейську технологію лиття дзвонів, вони створили гармату, яка була цілковито новим рівнем технологічних новацій, що поклало початок для сучасної зброї — від пістолів до ракет. Хоч усе це мало певне значення, більший імпульс був від того, як монголи вибирали й поєднували технології, щоб створити незвичні гібриди.

Монголи демонстрували ревну й непохитно інтернаціоналістську завзятість у політичних, економічних та інтелектуальних починах. Вони намагалися не просто захопити світ, а встановити порядок, який ґрунтується на вільній торгівлі, єдиному міжнародному праві й універсальному алфавіті; цю абетку мали використовувати в усіх мовах. Онук Чингісхана Хубілай-хан запровадив для повсюдного використання паперову валюту й намагався створити початкові школи, аби надати всім дітям загальну базову освіту й зробити їх письменними. Монголи удосконалили та поєднали календарі, щоб створити календар на десять тисяч років, точніший за всі попередні, і спонсорували написання мап, які охоплювали якнайбільше територій. Монголи заохочували торговців прибувати в їхню імперію сушею, а також відряджали сушею та морем відкривачів аж в Африку, прагнучи розширити комерційні та дипломатичні зв'язки.

У майже кожній країні, яку зачіпали монголи, початкові руйнування та шок від того, що її підкорило невідоме й варварське плем'я, швидко поступалися місцем безпрецедентному зростанню міжкультурної

комунікації, розширеній торгівлі та вищому рівню цивілізації. У Європі монголи винищили аристократичних лицарів континенту, але оскільки були розчаровані загальною бідністю цієї території порівняно з китайськими та мусульманськими країнами, розвернулися й не витрачали сил на захоплення міст, грабунок країн чи на те, щоб інкорпорувати їх у свою постійно розширювану імперію. Зрештою, Європа потерпала найменше, однак отримала всі переваги від контакту з монголами через купців, як-от родина Поло з Венеції, та посланників, які їздили між монгольськими ханами й папами та європейськими королями. Нові технології, знання та комерційне багатство дали поштовх Ренесансу, під час якого Європа знову відкрила для себе частину своєї давнішої культури, але, що ще важливіше, отримала зі Сходу технології друку, вогнепальну зброю, компас і рахівницю. Як зазначав у XIII столітті англійський учений Роджер Бекон, монголи досягали успіху не лише завдяки військовій перевазі, а радше «досягали успіху засобами науки». Хоч монголи «люблять війну», вони досягнули такого прогресу через те, що «присвячують вільний час принципам філософії».

Мабуть, кожен аспект європейського життя — технології, ведення війни, одяг, торгівля, їжа, малярство, література та музика — змінилися під час Ренесансу внаслідок монгольського впливу. Додатково до нових способів ведення війни, нових машин і нової їжі, змінилися навіть найпрозаїчніші аспекти повсякдення, коли європейці перейшли на монгольські тканини, почали носити штани та жакети замість тунік і мантий, грати на музичних інструментах смичком, а не смикати їх пальцями, малювати картини в новому стилі. Європейці навіть перейняли монгольський вигук «ура» як ентузіастичний вияв бравади та взаємного підбадьорення.

З огляду на стільки досягнень монголів нема нічого дивного в тому, що перший англійський автор Джеффри Чосер присвятив найдовшу історію в «Кентерберійських оповідях» азійському завойовнику Чингісхану. У Чосерових творах помітне неприховане захоплення ханом та його досягненнями. Однак ми насправді здивовані, що освічені люди Ренесансу могли писати такі коментарі про монголів, яких решта світу зараз вважає за справжніх кровожерливих варварів. Той портрет монголів, який нам залишив Чосер чи Бекон, мало подібний до картини, яку знаємо з пізніших книжок чи фільмів, де

Чингісхан і його армія зображені як дика орда, що жадає золота, жінок і крові.

Хоча є багато зображень і картин Чингісхана, зроблених після його епохи, у нас немає його прижиттєвого портрета. На відміну від усіх інших завойовників в історії людства, Чингісхан ніколи не дозволяв нікому малювати себе, відобразити у скульптурі чи карбувати ім'я або портрет на монеті, і ті описи, які про нього робили сучасники, більше спантеличують, ніж дають якусь інформацію. Як співають в одній сучасній монгольській пісні про Чингісхана, «ми уявляли собі твою зовнішність, але ніщо не спадало на гадку».

Оскільки нема портретів Чингісхана чи будь-яких відомостей про його вигляд, світу лишалося тільки уявляти, який він мав вигляд. Ніхто не наслідуювався малювати портрет хана, поки не минуло пів століття після його смерті, і кожна картина відображала певну його сторону. Китайці зображали Чингісхана як дружнього пристаркуватого чоловіка з тонкою бородою та пустими очима, який радше скидався на розсіяного китайського мудреця, ніж суворого монгольського воїна. Перський мініатюрист зобразив його як турецького султана, який сидить на троні. Європейці малювали його як типового варвара із суворим виразом обличчя та сфокусованими жорстокими очима — усі деталі свідчили про його огидність.

Монгольська таємничість залишила у спадщину складне завдання для майбутніх істориків, які мали бажання писати про Чингісхана та його імперію. Біографи та історики не мали майже нічого, на що могли б опертися. Вони знали хронологію завоювання міст і підкорення народів, однак було дуже мало правдоподібної інформації про походження Чингісхана, його характер, мотивацію чи особисте життя. Протягом століть ширилися безпідставні чутки, що незабаром після його смерті наближена особа записала в таємний документ інформацію про всі ці аспекти життя хана. Китайські та перські вчені стверджували про існування цього таємничого документа, а деякі з них запевняли, що бачили його, коли Монгольська імперія була на вершині своєї історії. Приблизно за століття після смерті Чингісхана перський історик Рашид ад-Дін писав про цей документ як про «автентичну хроніку», написану «монгольською говіркою та монгольськими літерами». Однак він попереджав, що документ під охороною

у скарбниці, де «був схований і недоступний для невтаємничених». Рашид ад-Дін наголошував, що «нікому, хто міг би прочитати та збагнути» монгольський текст, «не надали такої можливості». Після занепаду монгольського панування більшість слідів цього таємного документа, як здавалося, зникли, і з часом багато провідних дослідників почали вважати, що такого тексту ніколи не було і це просто ще один із багатьох міфів про Чингісхана.

Як художники з різних країн, так і вчені, використовуючи чудову фантазію, зображали його по-різному. Від Кореї до Вірменії — усі вони склали різноманітні міфи та цікаві історії про життя Чингісхана. Не маючи надійної інформації, вони відображали в цих історіях власні страхи та фобії. З плином століть дослідники порівнювали звірства та жорстокість таких людей, як Александр Македонський, Цезар, Карл I Великий і Наполеон, з їхніми досягненнями чи особливою місією в історії. Однак досягнення Чингісхана та монголів залишаються забутими, тоді як на перший план вийшли приписувані їм злочини та брутальність. Чингісхан став стереотипним образом варвара, кривавого дикуна, безжального завойовника, який насолоджувався самими руйнуваннями. Чингісхан, його монгольська орда та значною мірою всі азійські народи стали одновимірними карикатурами, символом усього того, що було за межами цивілізації.

Цей загрозливий образ виник наприкінці XVIII століття в час Просвітництва в п'єсі Вольтера «Китайський сирота», в якій йдеться про те, як Чингісхан завоював Китай: «Його називають королем королів, запальний Чингісхан, який спустошує родючі азійські поля». На противагу до похвали, яку Чосер висловлював щодо Чингісхана, Вольтер описував хана як «того руйнівного тирана... який гордо... наступає на шию іншим королям», але «не що інше, як дикий скіфський воїн, який уміє вправлятися зі зброєю і звик проливати кров» (дія перша, сцена перша). Вольтер зобразив Чингісхана як чоловіка, який обурений вищстю цивілізації довкола нього і якого мотивує елементарна варварська жага гвалтувати цивілізованих жінок та руйнувати те, що він не може збагнути.

Чингісханове плем'я отримало багато назв: *тартари*, *татари*, *мугали*, *моголи*, *моали* та *монголи*, але назва завжди мала це огидне прокляття. Коли науковці XIX століття хотіли продемонструвати

неповноцінність населення Азії та корінних жителів Америки, вони класифікували їх як *монголоїдів*. Коли лікарі хотіли пояснити, чому матері вищої білої раси народжували недорозвинених дітей, вони казали, що риси обличчя дитини «чітко» вказували, що одного з її предків згвалтував монгольський воїн. Такі спалюжені діти не були білі взагалі, а належали до монголоїдної раси. Коли найбагатші капіталісти хизувалися багатством і демонстрували антидемократичні чи антиегалітарні цінності, їх насмішковано називали *моголами* — перська назва монголів.

З часом монголи стали цапами-відбувайлами за невдачі й недоліки інших країн. Коли Росія не встигала за технологіями Заходу чи за військовою міццю імперської Японії, це було зумовлено жахливим татарським ярмом, який на неї свого часу накинув Чингісхан. Відставання Персії від сусідів було спровоковане тим, що монголи зруйнували її іригаційну систему. Коли Китай відставав від Японії та Європи, причина полягала в жорстокій експлуатації та пригнобленні, які щодо нього чинили монгольські та маньчжурські правителі. Коли Індія не змогла чинити опір британській колонізації, це було через хижацьку жадібність її могольських правителів. У ХХ столітті арабські політики навіть запевняли прихильників, що мусульмани могли винайти ядерну бомбу раніше за американців, якби монголи не спалили величні арабські бібліотеки й не зрівняли із землею їхні міста. Коли американські бомби та ракети усунули Талібан від влади в Афганістані 2002 року, бойовики Талібану порівнювали американське вторгнення з монгольським, а тому для безпощадної помсти вбили тисячі хазарейців — нащадків монгольської армії, які жили в Афганістані впродовж восьми століть. Протягом наступних років диктатор Саддам Хусейн в одному з останніх звернень до іракського народу висунув схожі звинувачення проти монголів, коли американці збиралися вдертися в його країну й усунути його від влади.

Правда про Чингісхана залишалася похованою під значним шаром політичної риторики, псевдонауки й вигадок дослідників і, як здавалося, була втрачена для прийдешніх поколінь. Його рідну землю й територію, де хан прийшов до влади, комуністи у ХХ столітті тримали під замком від зовнішнього світу — вона була так само надійно закрита, як і протягом багатьох попередніх століть, коли її від чужинців захищали монгольські воїни. Оригінальні монгольські

документи, так звана «Таємна історія монголів», були не лише секретні, але також зникали, розчинившись у глибинах історії ще навіть містичніше, ніж могила Чингісхана.

У ХХ столітті неочікувану можливість прояснити деякі таємниці й виправити частину відомостей про Чингісхана дали дві події. Першою стало розшифрування манускриптів, які містили цінну втрачену історію Чингісхана. Попри упередження щодо монголів і нерозуміння їх, дослідники протягом століть стверджували про поодинокі згадки міфічного монгольського тексту, присвяченого життю Чингісхана. Плітки про те, що хтось їх бачив, породжували більше скепсису, ніж наукового зацікавлення — як і тоді, коли вважають, що якась рідкісна тварина чи цінний птах вимер. Зрештою, у ХІХ столітті в Пекіні знайшли копію цього документа, написаного китайськими ієрогліфами. Дослідники легко змогли прочитати ті ієрогліфи, але слова не мали жодного сенсу, адже були закодовані: щоб позначити монгольські звуки ХІІІ століття, використали китайські ієрогліфи. Дослідники змогли прочитати лише невеликі підсумки китайською мовою, які були подані після кожного розділу й давали спокусливі підказки щодо історії в тексті, але решта тексту лишилася незрозумілою. Через таємничість, якою був оповитий цей документ, дослідники називали його «Таємною історією монголів», і саме за такою назвою він залишався відомий й опісля.

Протягом більшої частини ХХ століття розшифрування «Таємної історії» залишалося в Монголії смертельно небезпечним. Комуністична влада тримала книжку якомога далі від звичайного народу та дослідників, оскільки боялася, що стародавній, ненауковий і несоціалістичний текст може неправильно на них вплинути. Однак довкола «Таємної історії» формувався підпільний дослідницький рух. У кочових таборах історію про знайдений літопис передавали пошепки від людини до людини, від табору до табору. Нарешті в них з'явився літопис, який оповідав їхню історію з монгольської перспективи. Монголи не були просто варвари, які наганяли страху на вищі цивілізації довкола них. Монгольські кочівники вважали, що одкровення «Таємної історії» йшли від самого Чингісхана, який повернувся до свого народу, щоб дати йому надію та натхнення. Після

понад семи століть мовчання вони могли нарешті знову чути його слово.

Здавалося, що, попри офіційний комуністичний гніт, монгольський народ вирішив більше не втрачати цих слів. На якийсь короткий час унаслідок лібералізації політичного життя після смерті Сталіна 1953 року та вступу Монголії до ООН 1961 року монголи віднайшли сміливість і відчували свободу, щоб досліджувати власну історію. Країна підготувала серію марок 1962 року, щоб відсвяткувати вісімсотріччя від народження Чингісхана. Тумур-очир, другий за рангом член парламенту, дозволив звести бетонний монумент, щоб відзначити місце народження Чингісхана біля ріки Онон, і фінансував конференцію дослідників, щоб вони могли оцінити добрі та погані сторони Монгольської імперії в історії. Як на марці, так і на простому графічному рисунку монумента було зображення втраченого *сулда* Чингісхана — Бойове Знамено з кінського волоса, з яким він робив завоювання, та місце спочинку його душі.

Після майже восьми століть *сулд* мав і далі таке глибоке емоційне значення як для монголів, так і для деяких завойованих ними народів, тож росіяни трактували саме його зображення на марці як акт національного відродження та потенційну агресію. Совіти зреагували з нераціональною злістю через страх, що їхня держава-сателіт могла піти незалежним шляхом або, що ще гірше, стати на сторону іншого сусіда — Китаю, який колись був союзником Радянського Союзу, але незадовго до того перетворився на його ворога. Комуністична влада в Монголії проводила репресії проти марок і дослідників. За злочинну зраду, яка полягала в тому, що Тумур-очир продемонстрував, як це називали партійні чиновники, «тенденції, спрямовані на ідеалізацію ролі Чингісхана», влада усунула його від посади, відправила у внутрішнє вигнання і, зрештою, його зарубали сокирою. Після чисток у власній партії комуністи сфокусували увагу на роботі монгольських дослідників, яких партія називала *антипартійними елементами, китайськими шпигунами, саботажниками чи паразитами*. Після того почалася антинаціоналістична кампанія, у межах якої влада кинула археолога Перле у в'язницю, де тримала його в надзвичайно суворих умовах просто за те, що Перле навчав Тумур-очира й таємно досліджував історію Монгольської імперії. Учителі, історики, художники, поети та співаки були в небезпеці, якщо

були пов'язані з історією епохи Чингісхана. Деяких із них влада таємно страчувала. Інші дослідники втрачали роботу, і їх разом із родинами виганяли з їхніх домівок у суворому монгольському кліматі. Їм також відмовляли в медичній допомозі, а багатьох із них помістили у внутрішнє вигнання в різних місцях на широких просторах Монголії.

Під час цієї чистки Бойове Знамено Чингісхана зникло цілковито: може, його знищили совіти, що було покаранням для монгольського народу. Однак, попри ці жорсткі репресії або, мабуть, через них, багато монгольських дослідників почали незалежно вивчати «Таємну історію», ризикуючи життям і шукаючи правильне розуміння їхнього оббреданого та спотвореного минулого.

За межами Монголії дослідники в багатьох країнах, передусім у СРСР, Німеччині, Франції та Угорщині, працювали над розшифруванням тексту та його перекладом сучасними мовами. Не маючи доступу до джерел у самій Монголії, вони працювали в надзвичайно складних умовах. У 1970-х роках почергово виходили розділи монгольською та англійською мовами, докладно досліджені та проаналізовані під проводом Ігоря де Рачевілтца — відданого австралійського дослідника давньої монгольської мови. У той самий час американський дослідник Френсіс Вудман Клівс незалежно від інших готував окремий ретельний переклад, який вийшов у видавництві Гарвардського університету 1982 року. Щоб документи можна було зрозуміти, знадобилося набагато більше, ніж просто розшифрувати код. Навіть перекладені тексти було складно зрозуміти, тому що їх, очевидно, писали для закритої групи монгольської монаршої родини, а тому вони передбачали, що дослідник глибоко розумітиме не лише культуру монголів XIII століття, але й географію їхньої країни. Історичний контекст і біографічне значення манускриптів залишалися майже недоступними, якщо вчені докладно не аналізували їх безпосередньо на тому місці, де трапилися самі події.

Друга велика подія сталася несподівано 1990 року, коли комуністичний лад розвалився, а радянська окупація Монголії скінчилася. Радянська армія вийшла з країни, забравши свої літаки й танки. Монгольський світ Внутрішньої Азії нарешті відкрився для світу. Поступово кілька людей наважилися на подорож у заборонену зону. Нишком пробралися монгольські мисливці, щоб полювати в наповнених дичиною долинах, кочівники почали випасати худобу

вздовж меж цієї території, у глибини якої час від часу почали проникати авантюристи. У 1990-х роках кілька команд іноземців із передовими технологіями прибували сюди шукати гробниці Чингісхана та його родини, і хоча виявили багато захопливих знахідок, їм не вдалося знайти того, по що вони туди приїжджали.

Я почав це дослідження, прагнучи вивчити роль племінних людей в історії світової торгівлі та Великого шовкового шляху, який сполучав Китай, Середній Схід і Європу. Я відвідував місця археологічних розкопок, бібліотеки та зустрічався з дослідниками вздовж шляху від Забороненого міста в Пекіні через Центральну Азію до палацу Топкапи в Стамбулі. Починаючи з 1990 року з моєї подорожі в Бурятію, монгольську землю в Сибіру, я йшов слідами монголів у Росії, Китаї, Монголії, Узбекистані, Казахстані, Таджикистані, Киргизстані та Туркменістані. Якимось я витратив літо на шлях, яким тюркські племена мігрували з первісної домівки в Монголії аж у Боснію, у Середземномор'я. Тоді я зробив коло межами давньої імперії, повторивши приблизний морський шлях Марко Поло з Південного Китаю до В'єтнаму, потім через Малаккську протоку до Індії й арабських держав Перської затоки аж до Венеції.

Далекі мандрівки дали багато інформації, але не допомогли зрозуміти історію так, як я сподівався. Попри цей недолік я дійшов висновку, що моє дослідження вже майже завершене, але потім поїхав 1998 року в Монголію, щоб довершити його деякою додатковою інформацією про місця юності Чингісхана, що, як я припускав, мало стати останньою й короткою екскурсією. Згадана подорож перетворилася на ще п'ять років дослідження, що було інтенсивніше, ніж я міг собі уявити. Як я побачив, монголи були безмежно раді свободі після століть чужоземного панування переважно тому, що могли вшановувати пам'ять їхнього батька-засновника — Чингісхана. Попри швидку комерціалізацію його імені на пляшках зі спиртним, шоколадних батончиках і сигаретах, а також пісні на його честь, його досі було замало як історичної особистості. Не лише бракувало його душі в монастирі, але й бракувало його справжнього обличчя — як у їхній історії, так і рівноцінно в нашій. Ким він був?

Не маючи попереднього досвіду чи відповідних навичок, я приїхав у Монголію тоді, коли раптом здалося, що можна відповісти на ці

запитання. Уперше за майже вісім століть заборонена зона дитинства та місця поховання Чингісхана була відкрита, і в той самий час нарешті розшифрували закодований текст «Таємної історії». Жоден дослідник не міг виконати це завдання, але ми, співпрацюючи з командою різнопланових фахівців, почали шукати відповіді.

Як культурний антрополог я тісно працював з археологом доктором Х. Лхагвасуреном, який мав доступ до значної частини інформації, яку зібрав його наставник доктор Х. Перле, найвидатніший монгольський археолог ХХ століття. Поступово через Лхагвасурена я познайомився з іншими дослідниками, які багато років працювали в підпіллі й майже завжди на самоті над дослідженнями, не маючи змоги ні записати, ні опублікувати їх. Професор О. Пурев, який був членом Комуністичної партії, користувався посадою офіційного дослідника історії партії, щоб вивчати шаманські практики монголів і застосовувати їх як вказівник, що допоміг трактувати приховані значення в «Таємній історії». Полковник монгольської армії Х. Шагдар використовував відрядження в Москву, щоб порівняти військові стратегії й перемоги Чингісхана, описані в «Таємній історії», з відомостями, наявними в російських військових архівах. Монгольський політолог Д. Болд-Ердене аналізував політичні прийоми, які Чингісхан використовував, щоб отримати й накопичити владу. Найґрунтовніше ці питання дослідив географ О. Сухбаттар, який проїхав понад мільйон кілометрів уздовж Монголії в пошуку історії Чингісхана.

Наша команда почала працювати разом. Ми порівняли найважливіші первинні та вторинні тексти, написані десятком мов, з відомостями в «Таємній історії». Ми горбилися над картами та обговорювали точні значення різних документів і набагато давніших аналізів. Не дивно, що ми знайшли значні розбіжності й багато суперечностей, які складно було узгодити між собою. Я скоро побачив, що Сухбаттар був букваліст, надмірний емпірик, для якого кожне твердження в «Таємній історії» було правдою, і він взявся за те, щоб довести це науковими доказами. Однак Пурев вважав, що нічого в тій історії не варто сприймати буквально. Як він стверджував, Чингісхан був наймогутніший шаман в історії, а текст — це містичний манускрипт, який символічно описує його підйом до цієї позиції. Якби цей текст можна було розшифрувати, він знову б відкрив шаманський план завоювання світу та контролю над ним.

З початку спільної роботи було очевидно, що ми не можемо аналізувати взаємосуперечні ідеї та трактування, якщо не знайдемо місця, де сталися ці події. Остаточний тест на правдоподібність тексту мав би відбутися безпосередньо на тому місці, де вони сталися. Книжки можуть брехати, але місцевість ніколи. Швидкий і вичерпний огляд головних місць давав відповіді на деякі питання, але ставив ще більше запитань. Ми зрозуміли, що не лише повинні знайти правильне місце, але й маємо прибути туди за правильних погодних умов, щоб зрозуміти історичні події. Ми регулярно поверталися до тих самих місць у різні пори року. Ці місця розкидані на тисячах квадратних кілометрів, але найважливіша зона для нашого дослідження була в містичній і недоступній території, закритій від часу смерті Чингісхана. Через кочовий спосіб життя хана наша робота стала мандрівним проєктом, чимось на зразок археології руху, а не просто місця.

На супутникових знімках було видно монгольський ландшафт без будь-яких доріг, але він був перетнутий тисячами стежок, які, як здавалося, вели по степу в усі напрямки крізь пустелю Гобі й через гори, і всі обривалися на краях *Іх Хоріг* — забороненої зони. Щоб потрапити на рідну землю Чингісхана, ми мали перетнути буферну зону, яка була під окупацією і на якій звели укріплення, щоб тримати всіх якомога далі від неї. Коли совіти втекли з Монголії, вони лишили по собі сюрреалістичні краєвиди з кратерами від артилерійських снарядів, де були розкидані металеві каркаси танків, понівечені вантажівки, напіврозібрані літаки, використані артилерійські снаряди й нерозірвані боєприпаси. Повітря наповнювали дивні випари, і там з'являлися та зникали цікаві тумани. Покручені металеві скульптури були заввишки, як кількаповерховий будинок, і здавалися дивними залишками від структур незрозумілого призначення. Занедбані будівлі, у яких колись було таємне електронне обладнання, тепер стояли порожні серед позбавлених життя дюн із просоченим нафтою піском. По всьому пошрамованому степу лежало покинуте обладнання від старих систем озброєння. Під яскравим сонцем моторошно мерехтіли темні й містичні ставки з неідентифікованих хімікатів. Потемнілі залишки невідомого походження плавали в застоюній рідині, а кістки тварин, висушені туші, клубки шерсті та купки пір'я лежали по краях ставків. За тим кладовищем жахів ХХ століття була непотривожена,

закрита батьківщина Чингісхана, яка так контрастувала з попередньою картиною, як це тільки можна уявити: кілька сотень квадратних кілометрів недоторканих лісів, гір, річкових долин і степів.

Вхід у Надзвичайно заборонену зону був чимось більшим, ніж просто кроком назад у часі: це була можливість дослідити світ Чингісхана майже в такому самому стані, у якому правитель його покинув. Ця територія вижила неначе загублений острів, оточений і водночас захищений найгіршими технологічними жахіттями ХХ століття. Вона була завалена деревами та вкрита густими підлісками й гігантськими валунами, тож значна її частина лишилася непрохідною, а в інших її частинах хіба іноді бували солдати, які патрулювали цю територію протягом останніх дев'яти століть. Ця закрита територія — живий пам'ятник Чингісхану. Коли ми їхали через неї, здавалося, що він будь-якої миті може прискакати на коні до ріки або через гребінь гори, щоб знову стати табором у місцях, які любив, випустити стрілу в газель і вирізати рибальську лунку в кризі на ріці Онон чи щоб схилитися помолитися Бурхан-Халдуну — священній горі, яка захищала хана після відходу на той світ, як робила це за його життя.

Наша дослідницька команда наближалася до *Іх Хоріу* неначе детективи, які шукали місце нового злочину. Користуючись «Таємною історією монголів» як основним дороговказом, ми їхали рівниною й споглядали первозданний ландшафт із різних малих вершин і пагорбів. У відкритому степу далеко від чітких орієнтирів, як-от гір, річок і озер, ми здебільшого покладалися на кочівників, які звикли орієнтуватися по траві, неначе матроси, які плывуть морем. Нас супроводжувала група монгольських студентів, дослідників, місцевих кочівників і конярів, які постійно змінювалися, і вони ретельно обговорювали між собою відповіді на ті питання, які я досліджував. Їхні судження та відповіді завжди були кращі за мої, і ці люди ставили питання, які ніколи не спадали мені на гадку. Вони знали, як мислять кочівники, і хоч були на незнайомій території, однак легко могли визначити, де їхні предки отаборилися б чи в якому напрямку вони помандрували б. Вони без труднощів визначали місця, де було забагато комарів для літнього табору чи які були надто відкриті для зимового табору. Що ще важливіше, вони бажали перевірити припущення, наприклад проїхатися конем з одного місця у друге, щоб дізнатися,

скільки для цього потрібно часу, чи як ґрунт і трава відбивали звук від кінських підків в одному місці порівняно з іншим. Вони знали, яким товстим мав бути лід, щоб перетнути ріку верхи на коні, коли її треба було перетинати пішки, і коли треба було ламати кригу та переходити вблід через холодну воду.

Описовість назв деяких монгольських географічних об'єктів давала змогу відновлювати їхні назви монгольською й легко застосовувати їх щодо ландшафту довкола нас. У тексті згадано, що Чингісхан уперше став очільником клану на березі озера Хох біля підніжжя гори Хара-Жіруген, що означає Голубе озеро біля гори у формі Серця та Спини. Особливість цього місця збереглася протягом століть, і її будь-хто міг легко виявити. Інші назви, пов'язані з місцем його народження, як-от пагорб Уддер і озеро Сплін, виявилися набагато складнішими, адже не було зрозуміло, стосувалися вони візуальної характеристики місця чи події, яка там сталася, та й форма пагорбів і озер могла змінитися за вісім століть через вітрову ерозію та суху погоду.

Поступово ми зібрали по шматочках історію з наявних доказів так добре, як могли. Віднайшовши місця дитинства Чингісхана й простеживши послідовність подій, ми здатні були відразу виправити деякі хибні уявлення про його життя. Ми, наприклад, дискутували щодо того, біля якого саме пагорба на березі ріки Онон він народився, але було очевидно, що обросла деревами річка з багатьма болотами дуже відрізнялася від відкритого степу, де жила більшість кочівників і де, як припускало багато істориків, виріс Чингісхан. Ця прикметна риса пояснювала відмінності між ним та іншими кочівниками. Відразу стало зрозуміло, чому в «Таємній історії» в частинах про дитинство Чингісхана мисливство згадували частіше, ніж кочове тваринництво. Сам ландшафт пов'язав раннє життя Чингісхана тісніше із сибірськими культурами, з яких, як стверджували в «Таємній історії», походили монголи, ніж із культурами тюркських племен відкритих рівнин. Ця інформація, своєю чергою, серйозно вплинула на те, як ми розуміли польові методи Чингісхана, зокрема те, що він ставився до ворожого цивільного населення як до тварин, яких потрібно зігнати в стадо, а до ворожих солдатів — як до дичини, яку належить уполювати.

Наша команда багато разів протягом п'ятирічного періоду вирушала в подорож у різних умовах і ситуаціях. Коливання температур

становило понад 86 градусів: від максимальних понад 40 градусів на ділянках без жодної тіні до мінімальних –46 градусів, не кажучи вже про холод від безжального вітру в Хорхонагському степу в січні 2001 року. Ми мали справу зі звичним набором нещасть, що трапляються під час подорожей у таких краях. Наш транспорт застрягав у снігу взимку, у болоті навесні і в піску влітку, а один автомобіль - навіть змило під час паводка. У різний час року наші табори руйнували вітер і сніг або п'яні веселощі. Ми насолоджувалися чудовими й безмежними молочними та м'ясними дарами протягом останніх років ХХ століття. Однак на початку цього століття ми також стали свідками деяких із найгірших років голоду серед тварин, який має назву дзуд, коли коні та яки буквально падали з ніг довкола нас, а тварини всіх розмірів замерзали вночі навстоячки.

Однак ніколи не було такого, щоб ми сумнівалися чи відчували небезпеку через нашу роботу. Порівняно з труднощами буденного життя кочівників і мисливців, які постійно живуть на цих територіях, наші проблеми були просто маленькими незручностями. Кожна незапланована пригода, яка починалася як незручність, завжди навчала мене чогось нового про країну чи народ. Завдяки майже вісімдесятьом кілометрам щодня верхи я дізнався, що чотири з половиною метри шовку, тісно обв'язані довкола живота, справді тримають усі органи на місці й запобігають нудоті. Я також довідався, що важливо мати сушений йогурт під час таких тривалих подорожей, коли немає часу зупинитися та приготувати їжу, а також збагнув практичне призначення під час їзди на дерев'яних сідлах товстої монгольської мантиї, яку називають *делі*. Зустріч із вовком біля священної гори Бурхан-Халдун стала благословенням для моїх компаньйонів, а не загрозою, і незліченні випадки, коли ми губилися чи відчували психологічний злам, вчили нас визначати напрямок, орієнтуватися й терпляче чекати, поки хтось трапиться на шляху. Багато разів я усвідомлював, як добре монголи знають свій світ і як цілковито я можу покладатися на їхнє проникливе судження, фізичні здібності й велике бажання допомагати.

У цій книжці подані наші основні відкриття, але не згадані будь-які дріб'язкові деталі, що стосувалися погоди, їжі, паразитів і недуги, а також типові риси дослідників і людей, яких зустрічали на нашому

шляху. Увага зосереджена на місії нашої роботи — зрозуміти Чингісхана та його вплив на світову історію.

У першій частині книжки йдеться про історію приходу Чингісхана до влади у степах і про сили, які сформували його життя та особистість від часу народження 1162 року до того, як він об'єднав усі племена й заснував монгольську націю 1206 року. Друга частина розповідає про вихід монголів на історичну сцену через Монгольську світову війну, яка тривала п'ять десятиліть (від 1211 до 1261 року), поки онуки Чингісхана не почали воювати один з одним. У третій частині ми розглянемо століття миру та Світове Пробудження, яке заклало підвалини для політичних, комерційних і військових інституцій нашого сучасного суспільства.

Частина I. Панування терору у степах: 1162—1206 рр.

*Держави! Що таке держави? Тартари! і гуни! і китайці! Вони юрмляться неначе Комахи.
Історик даремно намагається зробити їх вікопомними. Через бажання людини так багато
людей. Світ населяють індивіди.*

Генрі Девід Торо, запис у щоденнику від 1 травня 1851 року

1. Тромб

У його очах — вогонь, на його обличчі — світло.

«Таємна історія монголів»

З тисяч міст, які завоювали монголи, історія знає лише одне, у яке Чингісхан зволив зайти. Зазвичай, коли перемога вже була забезпечена, він від'їжджав зі своїм двором у віддалений і затишніший табір, тоді як його воїни доводили до кінця свою роботу. Одного березневого дня 1220 року, року Дракона, монгольський завойовник порушив особливу традицію та провів кінноту в центр щойно підкореної Бухари, одного з найважливіших міст султана Хорезму, що на території сучасного Узбекистану. Хоча Бухара не була ні столицею, ні великим торговельним містом, вона мала значне моральне значення в усьому мусульманському світі: її шанували як Благородну Бухару — центр релігійного благочестя і вживали щодо неї епітет «окраса та принада для всього ісламу». Цілком усвідомлюючи значення перемоги та входу в місто для пропаганди, Чингісхан тріумфально проїхав крізь міську браму повз щільні ряди дерев'яних будинків і прилавки торговців до великого скупчення кам'яних та цегляних будівель у центрі міста.

Чингісхан увійшов у Бухару після успішного завершення того, що можна назвати найзухвалішою несподіваною атакою у військовій історії. Тоді як одна частина його армії вирушила прямим шляхом із Монголії, щоб в лоба атакувати прикордонні міста султана, хан таємно зібрав і відрядив підрозділ воїнів у такий довгий похід, який ще ніколи військо до того не долало, — понад три тисячі кілометрів пустелею, горами та степами, щоб з'явитися глибоко в тилу ворога, де їх найменше очікували. Навіть торговельні каравани оминали Кизилкум — легендарну Червону Пустелю — та долали сотні кілометрів, щоб її обігнути, і саме через те, звісно, Чингісхан вирішив напасти із цього напрямку. Подружившись із кочівниками в цих краях, він зміг провести армію по досі невідомому шляху через кам'яну та піщану пустелю.

Місто Бухара, його ціль, лежало в центрі родючої оази на березі однієї з приток Амудар'ї; його населяли таджики чи перси, але керували містом тюркські племена в нещодавно створеній Хорезмській

імперії — одній із багатьох перехідних імперій того часу. Хорезмський султан спровокував ворожнечу із Чингісханом, коли пограбував монгольський торговельний караван і зневажив монгольських послів, які прибули домовлятися про мирну торгівлю, — це стало гіркою та фатальною помилкою. Чингісхану було майже шістьдесят років, однак коли він почув про напад на своїх людей, то без вагань зібрав дисципліновану й досвідчену армію, знову посадив її на коней і пішов дорогою війни.

На відміну від майже будь-якої іншої великої армії в історії, монголи пересувалися злегка, не маючи колон забезпечення. Вони чекали до найхолодніших місяців, перш ніж вирушати в дорогу пустелю, щоб люди й коні потребували менше води. У ту пору року також випадала роса, що стимулювало ріст трави, на якій можна було випасати коней і яка приваблювала дичину; саме на неї вояки залюбки полювали, прагнучи прогодувати себе. Замість того щоб повільно тягнути за собою облогові машини й важке озброєння, монголи мали набагато швидший корпус інженерів, які на місці могли збудувати з підручних матеріалів будь-що потрібне. Коли монголи дійшли до перших дерев після того, як подолали величезну пустелю, то зрізали їх і зробили драбини, облогові машини та інші інструменти для нападу.

Коли авангард помітив перші малі поселення після виходу з пустелі, загін, який до того швидко пересувався, відразу змінив темп і не летів зі швидкістю воїнів, які атакують, а почав пересуватися неначе повільна, вайлувата процесія, ніби це купці, які прийшли торгувати. Ворожа сила безтурботно підбиралася до воріт міста, перш ніж його жителі зрозуміли, хто прийшов, і забили тривогу.

Несподівано з'явившись із пустелі, Чингісхан не мчав відразу штурмувати Бухару. Він знав, що жодні сили підкріплення не могли покинути прикордонні міста, які зазнали нападу з його боку, тож мав час, щоб використати цю несподіванку на свою користь і безжалісно маніпулювати громадським страхом і сподіваннями. Мета такої тактики була проста й завжди однакова — залякати ворога, щоб він здався до того, як почнеться сам бій. Чингісханова армія, яка спершу захопила кілька малих міст неподалік, змусила значну частину місцевого населення тікати в Бухару; втікачі не лише заповнювали місто як біженці, але й суттєво підвищували рівень тривоги в ньому. Завдавши ударів глибоко в тилу ворога, монголи відразу посіяли хаос

і паніку в усьому королівстві. Перський літописець Ата-Мелік Джувейні описував Чингісханів підхід так: коли народ бачив, що вся місцевість довкола них «була захоплена кіннотою, а повітря ставало через пилюку від кінноти чорне, як ніч, їх охоплювали страх і паніка, і гору брали переляк і жах». Готуючи психологічну атаку на місто, Чингісхан починав із двох прикладів того, що чекало на його населення. Він пропонував окраїнним громадам заманливі умови, якщо вони здадуться, і ті, які погоджувалися на ці умови та переходили на бік монголів, отримували великі попусти. Як писав перський літописець, «усі, хто їм поступається та покорається, перебуває в безпеці й не зазнає жорстоких терору та ганьби від їхніх рук». До тих, хто відмовлявся покоритися, було винятково жорстоке ставлення: монголи зганяли полонених і використовували їх як гарматне м'ясо під час наступної атаки.

Ця тактика породжувала паніку серед тюркських захисників Бухари. Залишивши тільки приблизно п'ять сотень вояків для оборони цитаделі Бухари, решта двадцятитисячної армії втекла, бо вважала, що основне монгольське військо ще не прибуло на позиції. Покинувши фортецю та розвіявшись у втечі, вони потрапляли в пастку Чингісхана, і монгольські воїни, які вже чекали на своїх позиціях на втікачів, майже без поквапу вирізали їх.

Цивільне населення Бухари здалося й відкрило міську браму, але невеликі групи зухвалих вояків лишилися в цитаделі, де, як вони сподівалися, масивні мури дадуть змогу безмежно довго стримувати будь-яке оточення. Щоб ретельніше оцінити загальну ситуацію, Чингісхан прийняв безпрецедентне рішення ввійти в місто. Після того як він підійшов до центру Бухари або після того, як прийняв капітуляцію всього населення, хан найперше скликав жителів, щоб вони принесли корм для його коней. Годування монгольських воїнів і їхніх коней сприймали як знак покори завойованого населення, але, що важливіше, Чингісхан, отримавши їжу та корм, демонстрував, що приймає цих людей як васалів, що мали право на захист від монголів і мусили коритися його наказам.

Після його завоювань у Центральній Азії в нас є один із кількох зафіксованих описів Чингісхана, якому виповнилося понад шістдесят років. Перський літописець Мінгадж аль-Сірадж Джузджані, набагато менш прихильний до монголів, ніж Джувейні, описував хана як

«чоловіка з високою статурою, сильною тілобудовою, дужим тілом, з рідким і посивілим волоссям на обличчі, котячими очима, цілеспрямованого, який демонструє проникливість, талант, кмітливість, а також наганяє страх як різник, справедливий, рішучий, перемагає своїх ворогів, відважний, кровожерливий і жорстокий». Через надприродну здібність руйнувати міста та підкоряти армії, які набагато перевищують його військо, літописець далі заявляв, що Чингісхан «знав магію та обман, і деякі дияволи були його друзі».

Очевидці заявляли, що, прибувши в центр Бухари, Чингісхан під'їхав до великої мечеті й запитав, чи це будівля султана, адже то була найбільша споруда в місті. Коли йому сказали, що це дім Божий, а не султанів, хан нічого не відповів. Для монголів єдиним Богом було Вічне Синє Небо, яке простягалось від горизонту до горизонту в усіх чотирьох напрямках. Бог владарював над усією землею, тож його не можна було помістити в кам'яному будинку, як в'язня чи запроторену у клітку тварину, і так само не можна було, як стверджували міські жителі, записати його слова й закрити їх між обкладинкою книжки. За власними переконаннями Чингісхан часто відчував і чув голос Бога, який безпосередньо промовляв до нього в безкрайому відкритому повітрі гір на його батьківщині, і хан, дотримуючись тих слів, став завойовником великих міст і гігантських держав.

Кінець безкоштовного уривку. Щоби читати далі, придбайте, будь ласка, повну версію книги.

ridmi
ТВІЙ УЛЮБЛЕНИЙ КНИЖКОВИЙ

КУПИТИ